

**O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA SO'Z BIRIKMALARINING
QIYOSIY LINGVISTIK TAHLILI**

Anaxon Ibragimova

Urganch davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi so'z birikmalari qiyosiy lingvistik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda turkiy va german tillari oilasiga mansub ikki tilning kollokatsion xususiyatlari korpus lingvistikasi metodlari asosida o'rganilgan. O'zbek tilining agglyutinatив tuzilishi va ingliz tilining analitik xususiyatlari so'z birikmalarining shakllanishi va qo'llanilishiga qanday ta'sir ko'rsatishi ilmiy asosda yoritilgan. Maqolada J.R. Firth, J. Sinclair, M. Hoey kabi olimlarning nazariy konsepsiyalari hamda zamonaviy korpus tadqiqotlari natijalari keltirilgan. Tadqiqot natijalari tilshunoslik nazariyasi, til o'qitish metodikasi va kompyuter lingvistikasi sohalari uchun ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: so'z birikmalari, kollokatsiya, qiyosiy lingvistika, o'zbek tili, ingliz tili, korpus lingvistikasi, agglyutinatив tillar, analitik tillar

Abstract: This article presents a comparative linguistic analysis of word combinations (collocations) in Uzbek and English languages. The study examines collocational characteristics of two languages belonging to Turkic and Germanic language families using corpus linguistics methods. The research scientifically demonstrates how the agglutinative structure of Uzbek and the analytical features of English affect the formation and usage of word combinations. The article incorporates theoretical concepts from scholars such as J.R. Firth, J. Sinclair, and M. Hoey, alongside contemporary corpus research findings. The research results are significant for linguistic theory, language teaching methodology, and computational linguistics.

Keywords: word combinations, collocation, comparative linguistics, Uzbek language, English language, corpus linguistics, agglutinative languages, analytical languages

Аннотация: В данной статье представлен сравнительный лингвистический анализ словосочетаний (коллокаций) в узбекском и английском языках. В исследовании рассматриваются коллокационные характеристики двух языков, принадлежащих к тюркской и германской языковым семьям, с использованием методов корпусной лингвистики. Научно обоснованно демонстрируется, как агглютинативная структура узбекского языка и аналитические особенности английского языка влияют на формирование и использование словосочетаний. В статье используются теоретические концепции таких ученых, как Дж.Р. Ферт, Дж. Синклер, М. Хоуи, а также результаты современных корпусных исследований. Результаты исследования имеют значение для лингвистической теории, методики преподавания языков и компьютерной лингвистики.

Ключевые слова: словосочетания, коллокация, сравнительная лингвистика, узбекский язык, английский язык, корпусная лингвистика, агглютинативные языки, аналитические языки

Zamonaviy tilshunoslikda so'z birikmalari masalasi muhim o'rin tutadi. So'z birikmalari yoki kollokatsiyalar tilning leksik-grammatik tizimida alohida birlik sifatida qaraladi va ularning qiyosiy o'rganilishi tillarning tipologik xususiyatlarini aniqlashda katta ahamiyatga ega. O'zbek va ingliz tillari turli til oilalariga mansub bo'lib, ularning so'z birikmalari tizimi ham sezilarli farqlarga ega. O'zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub agglyutinativ til sifatida, ingliz tili esa german tillari oilasiga tegishli analitik til sifatida o'ziga xos kollokatsion xususiyatlarga ega (Johanson, Csató, 2022, 45-bet).

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi quyidagi omillar bilan belgilanadi: birinchidan, globallashuv sharoitida tillararo aloqalarning kuchayishi natijasida qiyosiy lingvistik tadqiqotlarning ahamiyati ortmoqda; ikkinchidan, korpus lingvistikasi metodlarining rivojlanishi tillarning kollokatsion xususiyatlarini chuqurroq o'rganish imkonini bermoqda; uchinchidan, o'zbek tilining korpus asosida o'rganilishi nisbatan yangi yo'nalish bo'lib, bu sohada qiyosiy tadqiqotlar

kam olib borilgan (Abduraxmonova, 2021, 3-bet).

Tadqiqotning maqsadi o'zbek va ingliz tillaridagi so'z birikmalarining lingvistik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish, ularning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash hamda tipologik xususiyatlarning kollokatsiyalarga ta'sirini ilmiy asoslashdan iborat. So'z birikmalari nazariyasining asosini ingliz tilshunosi J.R. Firth qo'ygan. Uning fikricha, "so'zni uning sheriklaridan bilib olasiz" (Firth, 1957, 11-bet). Bu konsepsiya so'zlarning ma'nosini ularning kontekstual muhitida tushunish zarurligini ta'kidlaydi. Firth nazariyasi keyinchalik J. Sinclair tomonidan rivojlantirildi va korpus lingvistikasi metodlari asosida empirik asosga ega bo'ldi (Sinclair, 1991, 109-bet).

Sinclair idioma printsipli va ochiq tanlov printsipli o'rtasidagi farqni ko'rsatdi. Idiom printsipligiga ko'ra, til foydalanuvchilari oldindan tayyor yoki yarim tayyor iboralardan foydalanishga moyil bo'ladi. Ochiq tanlov printsipli esa grammatik qoidalar asosida so'zlarning erkin birikishini nazarda tutadi (Sinclair, 1991, 115-bet). Bu ikki prinsip o'rtasidagi muvozanat tillarning tipologik xususiyatlariga qarab o'zgaradi. M. Hoey leksik priming nazariyasini ishlab chiqdi. Bu nazariyaga ko'ra, so'zlar ma'lum kontekstlarda takrorlanishi natijasida muayyan kollokatsion muhitga "dasturlashtiriladi" (Hoey, 2005, 13-bet). Bu jarayon tilning kognitiv asoslarini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

O'zbek tilida so'z birikmalari masalasi nisbatan kam o'rganilgan. Abdujalilova (2021) o'zbek tilidagi iboralarning nazariy jihatlarini tahlil qilib, ularning polisemiya, semantik teglar va sintaktik ma'no kabi xususiyatlariga e'tibor qaratgan. O'zbek tilining agglyutinativ tuzilishi so'z birikmalarining shakllanishiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi (Abdujalilova, 2021, 106-bet).

O'zbek tilida so'z birikmalari quyidagi xususiyatlarga ega:

- Birinchidan, o'zbek tilining agglyutinativ tuzilishi tufayli ko'p hollarda ingliz tilidagi ko'p so'zli birikmalar o'zbek tilida bitta so'z ichida morfologik vositalar orqali ifodalanadi. Masalan, ingliz tilidagi "to make happy" birikmasi o'zbek tilida "xursand qilmoq" deb tarjima qilinadi, lekin ko'pincha "xursandlantirmoq" shaklidagi bitta so'z orqali ham ifodalanishi mumkin.

- Ikkinchidan, o'zbek tilida fe'l oxirida keluvchi so'z tartibi (SOV) so'z birikmalarining tuzilishiga ta'sir qiladi. Ingliz tilidagi "read a book carefully" birikmasi o'zbek tilida "kitobni diqqat bilan o'qimoq" shaklida bo'lib, ravish fe'ldan oldin keladi.

- Uchinchidan, o'zbek tilida kelishik qo'shimchalari so'z birikmalari ichidagi munosabatlarni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Masalan, "uyga bormoq", "maktabdan kelmoq", "do'st bilan gaplashmoq" kabi birikmalarda kelishik qo'shimchalari ingliz tilidagi predloglar vazifasini bajaradi.

O'zbek elektron korpusi (uzbekcorpus.uz) so'z birikmalarini tizimli o'rganish uchun muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Ushbu korpus morfologik teglash, sentiment tahlili va n-grammalar chastotasini aniqlash imkoniyatlarini beradi (Abduraxmonova, 2021, 8-bet).

Ingliz tilida so'z birikmalari keng o'rganilgan mavzu hisoblanadi. British National Corpus (BNC) va Corpus of Contemporary American English (COCA) kabi yirik korpuslar ingliz tilidagi so'z birikmalarini tizimli tahlil qilish imkonini beradi. BNC 100 million so'zdan, COCA esa 1 milliarddan ortiq so'zdan iborat bo'lib, turli janr va uslublardagi matnlarni o'z ichiga oladi (Davies, 2008, 12-bet).

Ingliz tilida kollokatsiyalar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Leksik kollokatsiyalar:

- Fe'l + ot (make a decision, take a photo)
- Sifat + ot (heavy rain, strong coffee)
- Ot + fe'l (the sun shines, birds sing)
- Ot + ot (a bar of chocolate, a piece of advice)
- Fe'l + ravish (speak fluently, walk slowly)
- Ravish + sifat (utterly stupid, deeply concerned)
- Fe'l + fe'l (make do, let go)

2. Grammatik kollokatsiyalar:

- Ot + predlog (reason for, interest in)
- Sifat + predlog (afraid of, keen on)
- Fe'l + predlog (depend on, consist of)

- Fe'l + to-infinitiv (want to go, decide to stay)
- Fe'l + gerund (enjoy swimming, avoid eating)

Ingliz tilining analitik tuzilishi tufayli so'z birikmalari asosan so'z tartibi va predloglar orqali shakllanadi. Bu o'zbek tilidagi morfologik vositalardan farqli ravishda, sintaktik vositalarning ustunligini ko'rsatadi (Hunston, Francis, 2000, 45-bet).

O'zbek va ingliz tillaridagi so'z birikmalarini qiyoslashda quyidagi asosiy farqlar kuzatiladi:

Morfologik tuzilish farqlari

O'zbek tilining agglyutinatив tuzilishi bitta so'z ichida murakkab ma'nolarni ifodalash imkonini beradi. Masalan, "keltirilmoq" fe'li ingliz tilidagi "to make come", "to bring" kabi birikmalarni o'z ichiga oladi. Ingliz tilida esa bunday ma'nolar ko'pincha alohida so'zlar birikmasi orqali ifodalanadi. Durrant (2013) turkiy tillardagi formulaik hodisalarni o'rganib, agglyutinatив tillarda "qotirilgan morfologik to'plamlar" mavjudligini ko'rsatdi. Bu to'plamlar analitik tillardagi leksik kollokatsiyalarga o'xshash vazifa bajaradi (Durrant, 2013, 15-bet).

Sintaktik tuzilish farqlari

O'zbek tilida SOV so'z tartibi, ingliz tilida esa SVO so'z tartibi mavjud. Bu farq so'z birikmalarining joylashuviga ta'sir qiladi:

O'zbek: kitob o'qimoq (ot + fe'l) Ingliz: read a book (fe'l + ot)

O'zbek tilida sifatlar odatda otdan oldin keladi va ular o'rtasida kelishik munosabati bo'lmaydi: O'zbek: qizil gul Ingliz: red flower

Semantik xususiyatlar

Ikki tilda ham metaforik kollokatsiyalar mavjud, lekin ularning kognitiv asoslari turlicha bo'lishi mumkin. Kövecses (2020) kontseptual metafora nazariyasini rivojlantirib, madaniy omillarning metaforik kollokatsiyalarga ta'sirini ko'rsatdi (Kövecses, 2020, 115-bet).

Masalan: O'zbek: "vaqt o'tmoq" (vaqt harakatlanuvchi ob'ekt sifatida) Ingliz: "time flies" (vaqt uchuvchi mavjudot sifatida)

Pragmatik jihatlar

So'z birikmalarining qo'llanilishi madaniy kontekstga bog'liq. O'zbek tilida hurmat bildiruvchi birikmalar ("Assalomu alaykum", "marhamat qiling") ingliz tilidagiga qaraganda ko'proq institutsionallashtirilgan va majburiy xarakterga ega.

Zamonaviy korpus lingvistikasi metodlari so'z birikmalarini statistik jihatdan tahlil qilish imkonini beradi. Mutual Information (MI), t-score va log-likelihood ratio kabi o'lchovlar kollokatsiyalarning mustahkamligini aniqlashda qo'llaniladi (Deng, Liu, 2022, 195-bet).

O'zbek elektron korpusidan olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, eng ko'p uchraydigan so'z birikmalari quyidagi turlarni o'z ichiga oladi:

1. Fe'l + yordamchi fe'l birikmalari: "olib kelmoq", "qilib qo'ymoq", "bo'lib qolmoq"

2. Ot + fe'l birikmalari: "gap aytmoq", "ish qilmoq", "yo'l olmoq"

3. Sifat + ot birikmalari: "katta shahar", "yaxshi odam", "yangi kitob"

Ingliz tilida COCA korpusi asosida eng ko'p uchraydigan kollokatsiyalar:

1. Fe'l + ot: "make sense", "take place", "pay attention"

2. Sifat + ot: "great deal", "long time", "good idea"

3. Fe'l + ravish: "work hard", "think carefully", "speak clearly"

Statistik tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida ko'p so'zli qotirilgan iboralar (multi-word units) o'zbek tiliga qaraganda ko'proq uchraydi. Bu ingliz tilining analitik xususiyatlari bilan bog'liq (Sinclair, 1991, 170-bet).

Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan so'z birikmalari tilning kontseptual tizimini aks ettiradi. Construction Grammar nazariyasi so'z birikmalarini til va tafakkur o'rtasidagi bog'lanish sifatida ko'rib chiqadi (Goldberg, 2019, 25-bet). Hoey leksik priming nazariyasiga ko'ra, so'zlar ma'lum kontekstlarda takror ishlatilishi natijasida muayyan birikmalar uchun "dasturlashtiriladi". Bu jarayon ikki tilda turlicha kechadi. O'zbek tilida morfologik priming kuchli bo'lib, qo'shimchalarning ma'lum o'zaklarga birikish tendentsiyasi kuzatiladi. Masalan, "-lan" qo'shimchasi ko'pincha sifatlardan fe'l yasashda ishlatiladi: "xursandlanmoq", "yaxshilanoq". Ingliz tilida leksik priming asosan so'zlar darajasida ro'y beradi. Masalan, "heavy" sifati "rain", "traffic", "smoker" kabi so'zlar bilan birikishga

moyil, lekin "strong" sifati bilan almashtirilmaydi.

So'z birikmalari nafaqat lingvistik, balki madaniy hodisa hamdir. Ular tilning ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini aks ettiradi. O'zbek tilida oilaviy munosabatlar bilan bog'liq so'z birikmalari boy va rang-barang:

"Tog'a-jiyan", "amaki-jiyan", "xola-jiyan" kabi birikmalar ingliz tilida bitta "cousin" so'zi bilan ifodalanadi. Bu o'zbek madaniyatida qarindoshlik munosabatlarining muhimligini ko'rsatadi.

Ingliz tilida biznes va texnologiya bilan bog'liq kollokatsiyalar ko'p: "venture capital", "artificial intelligence", "user interface". Bu birikmalarning ko'pchiligi o'zbek tiliga so'zma-so'z tarjima qilinadi yoki transkripsiya qilinadi.

Xulosa

O'zbek va ingliz tillaridagi so'z birikmalari qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, tillarning tipologik xususiyatlari kollokatsion tizimga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. O'zbek tilining agglyutinativ tuzilishi morfologik vositalar orqali murakkab ma'nolarni bitta so'z ichida ifodalash imkonini bersa, ingliz tilining analitik xususiyatlari ko'p so'zli birikmalar orqali ma'no ifodalashni taqozo etadi.

Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarga olib keladi:

1. O'zbek tilida morfologik kollokatsiyalar ustunlik qilsa, ingliz tilida leksik-sintaktik kollokatsiyalar ko'proq uchraydi.
2. Ikki tilda ham idiomatik birikmalar mavjud, lekin ularning shakllanish mexanizmlari turlicha.
3. Madaniy omillar so'z birikmalarining semantik xususiyatlariga ta'sir ko'rsatadi.
4. Korpus lingvistikasi metodlari so'z birikmalarini ob'ektiv tahlil qilish imkonini beradi.
5. Tillarning qiyosiy o'rganilishi nazariy tilshunoslik va amaliy sohalar uchun muhim ahamiyatga ega.

Kelgusida o'zbek va ingliz tillaridagi so'z birikmalarining diaxronik o'zgarishlarini, yangi texnologiyalar ta'sirida yuzaga kelayotgan neologik kollokatsiyalarni va ikki tilli lug'atlar tuzish masalalarini o'rganish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdujalilova F. Features Of Phrases In Uzbek Language // International Scientific and Current Research Conferences. - 2021. - № 1. - B. 105-107.
2. Abduraxmonova N.Z. Linguistic functionality of Uzbek Electron Corpus: uzbekcorpus.uz // Ilmiy nashr. - Toshkent, 2021. - 15 b.
3. Benson M., Benson E., Ilson R. The BBI Combinatory Dictionary of English: A Guide to Word Combinations. - Amsterdam: John Benjamins, 1986. - 286 b.
4. Davies M. The Corpus of Contemporary American English: 450 million words, 1990-present. - 2008. URL: <https://corpus.byu.edu/coca/>
5. Deng Y., Liu D. A multi-dimensional comparison of the effectiveness and efficiency of association measures in collocation extraction // International Journal of Corpus Linguistics. - 2022. - № 27(2). - B. 191-219.
6. Durrant P. Formulaicity in an agglutinating language: the case of Turkish // Corpus Linguistics and Linguistic Theory. - 2013. - № 9(1). - B. 1-38.
7. Firth J.R. A Synopsis of Linguistic Theory 1930-55 // Studies in Linguistic Analysis. - Oxford: Blackwell, 1957. - B. 1-32.
8. Goldberg A.E. Explain Me This: Creativity, Competition, and the Partial Productivity of Constructions. - Princeton: Princeton University Press, 2019. - 195 b.
9. Hoey M. Lexical Priming: A New Theory of Words and Language. - London: Routledge, 2005. - 202 b.
10. Hunston S., Francis G. Pattern Grammar: A Corpus-driven Approach to the Lexical Grammar of English. - Amsterdam: John Benjamins, 2000. - 288 b.
11. Johanson L., Csató É.Á. The Turkic Languages. - London: Routledge, 2022. - 642 b.
12. Kövecses Z. An extended view of conceptual metaphor theory // Review of Cognitive Linguistics. - 2020. - № 18(1). - B. 112-130.

13. Li X., Zhang Y., Wang Q. Neural approaches to collocation extraction in low-resource languages // Computational Linguistics. - 2023. - № 49(1). - B. 87-115.
14. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. - Oxford: Oxford University Press, 1991. - 179 b.
15. Xusainov M. O'zbek tili frazeologiyasi. - Toshkent: Fan, 1989. - 156 b.